

Алла Перепелиця

Сторінки історії Свято-Миколаївського храму в Чигирині (XVII–XXI століття)

Alla Perepelytsia

Historical pages of Saint Nicholas Temple in Chyhyrun (XXII–XXI c.)

The 30-year-old history of Saint Nicholas cathedral was restored according to chronicle and historical resources.

Keywords: cathedral, Dean, archpriest, liturgy

На основі залучення літописних історичних джерел відтворено майже 30-річну історію Свято-Миколаївського кафедрального собору.

Ключові слова: кафедральний собор, Благочинний, протоієрей, літургія

Із княжих часів до перших десятиліть ХХ ст. Церква в Наддніпрянській Україні була місцем молитви і релігійного життя, центром і меценатом культури, науки і літератури, а також місцем для проведення цивільних свят.

На Правобережній і Лівобережній Наддніпрянщині поселення розміщувалися на незатоплюваних у повінь надзаплавних терасах біля річок і мали розкидану (дисперсну) структуру. Козацький зимівник Чигирин заснували на правому березі річки Тясмин, де на початку ХVІ ст. височіла невелика фортеця, яку в 1532 р. польський король і великий князь литовський Сигизмунд I віддав черкаському старості Остафію Дашковичу. На початку 70-х років ХVІ ст. Чигирин тяжко постраждав унаслідок ординського наскоку, але вже у 1574 р. тут проживав козак Тишко Волевич. Завдяки його тестаменту, що датується 1600 роком, дізнаємося, що в Чигирині було три церкви.

На переломі ХVІ і ХVІІ ст. він заповідав «... попам Свето-Спаскому и Пречискому да третьему Петровскому (на поми) нание по двацети коп грошей, да на церкви по сороку коп на все три...»¹

Через півстоліття син Тишка, Іван Волевич, у духовному заповіті, посвідченому рукою Богдана Хмельницького, згадує чотири церкви. У

середині XVII ст. «... обозний Війська Запорозького» відписав «На церкви же, Спаскую, Пречискую, Петровскую и Николскую, на все чтире, по тысячи коп грошей, да на повинение священником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому и николскому по три десять коп»².

У козацьких літописах XVII–XVIII ст., зокрема Граб'янки, згадується, що король польський Стефан Баторій у 1578 р. надав запорожцям «зверх старинного города козацького Чигирина... Терехтемиров з монастирем» і додається, що Чигирин був «старим кладовим»³ містом, де зберігався скарб Війська Запорозького. У кінці 80-х років XVI ст. польський король Сигізмунд III закріпив Чигирин за Олександром Вишневецьким, але місто залишалось у власності короля. Завдяки наданому у 1592 р. магдебурзькому праву місто розбудувалося до рівня магдебургії, що передбачало в центрі квадратну Ринкову площу з ратушею. Відповідно у Нижньому місті Чигирина головним композиційним центром була Ринкова площа, на якій височіла ратуша, а другорядними центрами вважалися площі біля Спаської та Успенської церков, а також біля будинку гетьмана Б. Хмельницького.

У 50-70 роках XVII ст. на «Вершине горы ... на оконечности мыса в зоне наивысшей композиционной активности»⁴ стояла кам'яна Миколаївська церква. В XVI–XVII ст. фундаторами наддніпрянських православних храмів ставали пани-католики. Шляхтичі зводили у своїх маєтках власним коштом в більшості дерев'яні церкви тому, що на будівництво вони виділяли лише деревину, всі інші роботи парафіяльна громада могла зробити сама. Дерев'яний храм коштував до 10 тисяч золотих, а мурований 15–30 тисяч золотих⁵.

У середині XVII ст. у Чигирині Свято-Преображенський, Успенський та Миколаївський храми були дерев'яні, лише Петрівський – кам'яний. Інформацію про наявність кам'яного храму в Чигирині маємо з «Актив Южно-Западной России», «Дневника 1677–1678» П. Гордона та у Літописі Самійла Величка. Звіти археологічних досліджень 1989–1994 рр., 2004 р. та 2006 р. храму Святих апостолів Петра і Павла дають відомості, що будівельним матеріалом сакральної споруди був плоский камінь пісковик, скріплений вапняним розчином і глиною. Пісковик добували на Замковій горі, з нього і були побудовані муровані церкви в Чигирині. Наявність дешевого будівельного матеріалу дало змогу будувати дороги

храми з каменю, можливо магнатам: Дашковичам, Вишневецьким, Конецпольським.

З люстрації королівщин 1622 р. дізнаємося, що «У замку є будівлі для підстарости: великий дім, у котрому дві білих кімнати нагорі, а дві – внизу; стайня, комори, є й інших чимало замчистих комор...». Побудував «верхній город»⁶ Михайло Хмельницький, але йому «жити у ньому не дали»⁷. З 1616 р. батько майбутнього гетьмана проживав в хуторі Суботів, а в 1620 р. поліг у Цецорській битві. Але була ще одна люстрація, складена між 1629–1633 рр., в якій дається інформація, що замкові будівлі «через їхнє невживання – спустіли й погнили»⁸.

Аналізуючи люстрації 1622 р. та 1629–1633 рр., можна зробити висновки, що до 1633-го р. церква Миколая Угодника на Замковій горі не височіла і була побудована в період з 1633 по 1650 рр., тобто підстароста М. Хмельницький Миколаївський храм не будував. Також не могла звести церкву Миколи Угодника і шляхетна родина Даниловичів, тому що Чигиринщина входила до корсунського староства з 1622 по 1629 рр., старостою якого у 1597–1634 рр. був Ян Данилович. Найімовірніше, побудував Свято-Миколаївський храм коронний гетьман Станіслав Конецпольський, тим паче, що в 30-х роках XVII ст. Чигиринщина опинилася в руках магнатів Конецпольських.

У 1633 р. сімнадцятирічний син гетьмана – Олександр обійняв посаду корсунського та чигиринського старости. На той час «крулевята»⁹ Конецпольські були багатшими навіть за короля польського. Гетьман С. Конецпольський в своїх староствах «приказал перестроить и укрепить замки», зокрема Броди (1630–1635 рр.) і Кодак (1639 р.). У XVI–XVII ст. церкви вбудовували в систему укріплень фортеці, які в разі потреби виконували функцію оборонних веж. Зокрема, турецький географ Евлія Челебі, який відвідав Чигирин у другій половині 1665 р. або на початку 1666 р., називав Свято-Миколаївську церкву «Монастирь с калакольней похожей на башню»¹⁰.

Академік архітектури С. К. Кілессо, аналізуючи опис Чигиринської фортеці турецького мандрівника Е. Челебі, вважає що її кардинально перебудували в 30-ті роки XVII ст., можливо, за кошти коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, який, укріплюючи фортецю, побудував на подвір'ї замку храм Миколая Чудотворця. Київський архітектор Г. Логвин в своїй розвідці «Чигирин – Суботів» називає Свято-Миколаївську

церкву соборною та стверджує, що церква Святителя Миколая в фортеці на Замковій горі не тільки своїм силуетом, а й об'ємно-просторовою композицією дуже нагадувала харківський Покровський собор (1689 р.) і датує її другою половиною XVII ст., а також вважає, що хронологічна відстань між ними досить незначна і становить не більше 15-30 років. Згідно з його датуванням Миколаївський храм будували гетьмани Б. Хмельницький або І. Виговський. З монографії «Чигирин – гетьманська столиця» Ю. Мицика дізнаємося, що Б. Хмельницький збудував на горі «сарай»¹¹ для гармат, але зчинилась буря і зруйнувала їх вітром. Згодом гетьману все ж таки вдалося звести будівлю для гармат. Там «... стояла непорушно і церква святого Миколая Угодника поставлена чи ним самим, чи його батьком Михайлом, однак все ж гетьман волів жити у, так би мовити, діловому Чигирині»¹² і стояв на службі в Успенській, Воскресінській церквах та храмі Іоана Богослова Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. Під час гетьманування Б. Хмельницьким було побудовано багато церков – про це пише архідиякон П. Алеппський в своєму подорожньому щоденникові «Україна – земля козаків». Кошти на побудову православних храмів гетьман привіз з-під Пилявець, захопивши в польському таборі 10 бочок зі сріблом¹³. З літописних джерел достовірно відомо, що Б. Хмельницький, десь у 1653 р., у родинному маєтку в Суботіві своїм коштом побудував церкву Святого Пророка Іллі. Фундаторами сакральних споруд була також і козацька старшина, зокрема майбутні гетьмани: Іван Виговський та Петро Дорошенко. Так на початку 50-х років XVII ст. генеральний писар І. Виговський звів храм Живоначальної Трійці в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, а козацька шляхетська родина Дорошенків, яка проживала поряд із церквою Воскресіння Господнього в Чигирині (згідно із експлікацією Справжнього іконографічного плану Шарля Нуантеля (1677р.) та малюнком з Літопису Самійла Величка (1677 р.) мала достатньо коштів, щоб стати ктиторами церкви Миколи Чудотворця на Замковій горі. Зокрема, Дорофій Дорошенко був у 1633 р. наказним гетьманом, а син його – П. Дорошенко, з 1649 р. обіймав посаду гарматного писаря Чигиринського полку.

Про архітектуру та топографію храмів міста дізнаємося із спогадів політичних та церковних діячів, мандрівників, а також зі Справжнього і точного іконографічного плану міста і замку Чигирини (1677 р.), який

зберігався у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі, малюнок з Літопису Самійла Величка (1677 р.) та з планів Чигирини з колекцій: БРАН, РДАДА і плану Чигирини П. Гордона (1678 р.).

Аналізуючи їх, приходимо до висновку, що у Верхньому місті височіла тридільна триверха дерев'яна церква «...с массивным центральным куполом-восьмериком. Церковь была окружена крытой галерей-опоясаньем, характерной для народного зодчества многих регионов Украины»¹⁴ і освячена на честь Миколи Чудотворця. На планах П. Гордона Свято-Миколаївський храм зображений у північно-східній частині Старого замку поряд знаходились: «2. Склад амуниции; 3. Склад провианта; 4. Кухонные (съестные) Ряды»¹⁵. В експлікації Справжнього і точного іконографічного плану Чигирини 1677 р. під №3 значиться «Кафедральна церква грецького обряду». Згідно із християнськими канонами Свято-Миколаївський храм був головним в місті. В ньому архієпископ мав кафедру, а богослужіння могли проводити Патріархи, архієпископи, єпископи. У середині травня 1658 р. настоятелем «... мир лікійського ... чигиринського собору»¹⁶ був архієпископ Матвій, а «протопоп цього собору»¹⁷ – Микита. У цей час у Миколаївському кафедральному соборі також проводив богослужіння «... Пагаанский...»¹⁸ архієпископ Данило.

15 травня 1658 р. московський посол Апухтін, просив священнослужителів Миколаївського храму написати листа гетьману І.Виговському, «щоб він з татарами не ходив війною на царя»¹⁹. І. Виговський не міг погодитись з руйнацією Української держави, задуманою царським урядом, і твердо виступив проти полтавського полковника Мартина Пушкаря, який був в опозиції до гетьмана. Посадивши московського посла під домашній арешт, 14 травня 1658 р. гетьман відбув із Чигирини на чолі Війська Запорозького. Криваві бої під Полтавою в червні 1658 р. завершилися перемогою гетьмана І. Виговського.

У грудні 1665 р. Київський митрополит Й. Тукальський прибув до Чигирини. Гетьман П. Дорошенко прийняв його з почестями, дав йому двір і добре утримання. За його благословенням, під час гетьманування П. Дорошенка 1665–1676 рр. в чигиринських церквах, зокрема і в Свято-Миколаївській на Замковій горі, «... царя поминали тільки на проскомодії, а не під час служби на ектеніях, бо там поминається тільки

гетьман». В своїй столиці П. Дорошенко побудував тільки одну церкву і то «чужим ... коштом»²⁰, а завдяки орієнтації гетьмана П. Дорошенка на Туреччину в Чигирині «... всі інші дома Божі в руїні і на поругання віддав»²¹. Найімовірніше гетьман звів Хрестовоздвиженський храм на Затясминській стороні. Його добре видно на малюнку Чигиринна з Літопису Самійла Величка. На лівому березі Тясмина також височіла церква Введення Богородиці, але вона була освячена в 1663 р., за два роки до початку гетьманування П. Дорошенка. На початку березня 1668 р., перед Корсунською радою, на якій було прийняте рішення про союз із Туреччиною, П. Дорошенко наказав молитися по чигиринських церквах за здоров'я турецького султана Мухамеда IV. Гетьман П. Дорошенко займався відродженням зруйнованих ординцями чигиринських храмів. Про це дізнаємося із свідчення конюха Семена Федоренка, який був посланий гетьманом до Батурина «продати коней, а взамін купити золота, срібла тощо на церковне будівництво»²². Після взяття турецьким султаном Мухамедом IV влітку 1672 р. Кам'янець-Подільського, за його наказом, частина дзвонів з міських храмів були віддані П. Дорошенку. У лютому 1673 р. дзвони перевозили до Чигиринна, але найбільшого дзвона не могли зрушити з місця, бо всі вози під ним ламались, тому його залишили. Гармати з чигиринської фортеці, які «роздуло від стрільби»²³, за наказом П. Дорошенка були перелиті у дзвони. В подальшому Благовісти (дзвони) сповіщали парафіян про святкову літургію в храмах міста.

У серпні 1674 р., під час облоги Чигиринна військами промосковського гетьмана І. Самойловича та воєводи Г. Ромодановського, гетьман П. Дорошенко і митрополит Й. Тукальський знаходились у Верхньому місті. Можливо, вони були на службі у Свято-Миколаївській церкві, що височіла у дворі Чигиринської фортеці. Сам Київський митрополит уже не міг проводити богослужіння. «Від стресу він зовсім захворів ...»²⁴.

У другій половині XVII ст. в соборній церкві «... чудотворця Николая в верхнем замке «ніс службу «протопопом ... поп Яков ...»²⁵. Спільними молитвами та милістю Божою Чигирин вистояв. Війську Г. Ромодановського не вистачало провіанту, а козаки І. Самойловича порозбігались з табору. Та 19 вересня 1674 р. кримський хан Селім-Гірей прийшов на поміч, ставши біля Чигиринна. Рівно через рік у вересні 1675 р. «... бусурманська поміч остогидла всім до краю. Чигирин обернувся ніби

в якийсь невільницький ринок ... Всі проклинали гетьмана. У самому Чигирині вже було мало хліба, бо два роки нічого не сіяли, а годувались тим, що крадькома купували з лівого берега»²⁶. У цій ситуації гетьман П. Дорошенко розпочав переговори з кошовим отаманом Іваном Сірком, вбачаючи в ньому посередника у відносинах з Московією. Іван Сірко з запорожцями та донцями в серпні 1675 р. підійшли під Чигирин і стали в передмісті. Гетьман зустрів кошового Сірка з священниками, із хрестом та Євангелієм і провів його в центр міста. На третій день П. Дорошенко з чигиринськими міщанами в присутності духовенства присягнув на вірність цареві. В цей день у соборній церкві Чигирини, якою на той час була Миколаївська на Замковій горі, відправили молебень за здоров'я московського царя.

Двома роками пізніше, в перші дні I турецько-татарського походу (6 серпня 1677 р.) одному з поранених стрільців гарнізону «...явился ... ночью ... стар человек подобием чудотворцу Сергию [Радонежскому] велел ему сказывать в городе всем ратным людям, чтоб они сидели в городе крепко и бились с неприятели надежно. А будет де в город помочь вскоре, а явился де ему и о том говорил во сне не по одно время. И генерал маеор и головы священников велели молебны петъ и воды святить и по городу водою святою кропить. И тем явлением ратные люди и казаки укрепились и над неприятели после того явления чинили воинские промыслы мужественнее прежняго»²⁷. «Молебны»²⁸ священнослужителів у всіх храмах Чигирини, безперечно, допомогли витримати захисникам турецько-татарську облогу (1677р.).

Під час II турецько-татарського походу, 29 липня 1678 р. військовий інженер П. Гордон наказав зняти дах «..с церкви в старом замке»²⁹, боячись, щоб вона не спалахнула від запалювального ядра. В третій годині ночі 11 серпня 1678 р. П. Гордон, який після смерті воєводи І. Ржевського керував обороною Чигирини, отримав наказ від князя Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича, що він «...должен выступить из замка и, если возможно, вывезти самые легкие орудия, закопать те, что нельзя увезти, уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох»³⁰. Виконуючи наказ, П. Гордон «... поджег амбар, где было много все возможной провизии. Потом я пошел с огнем ко складу боевых припасов ... отворил ее и набросал внутрь солому доски и прочее топливо, что там нашлось...»³¹. Внаслідок

підпалу дерев'яних будівель в замку згоріла і церква Святителя Миколая.

У XVII ст. біля кожного православного храму завжди були поховання священників, які в ньому несли службу, та заможних людей, що могли придбати собі наділи землі для поховань. Вони також були зруйновані в той час, коли «... взорвался пороховою погреб в замке...»³².

Наприкінці XVII ст. на Замковій горі розпочалося добування каменю для будівництва, а з початку XIX ст. проводилось його розроблювання для виготовлення жорен, що використовувалися у млинарстві. В результаті цього у кінці XIX ст. на місці, де височів Свято-Миколаївський храм, знаходився кам'яний кар'єр. Чигиринська «Каменоломня» на зламі століть зображена на листівці власника друкарні в Чигирині А. Кагана. В книзі «Живописная Россия» у 1897 р. був опублікований малюнок з підписом «Укрепленная церковь под Чигиринымъ», але, найвірогідніше, на ньому зображена одна з оборонних веж Чигиринського замку. Г. Логвин в своїй розвідці «Чигирин-Суботів» дає інформацію, що на початку XX ст., за спогадами старожилів, з південно-східної частини Замкової гори ще виднілися рештки мурів з бійницями, дуже подібні до тих, що на малюнку.

Археолог В. Хвойка, приїхавши до Чигирини у 1903 р., проводив шурфування на Замковій горі та в історичній частині міста; відповідно, крім двох кам'яних споруд, він знайшов кістяки козаків, які були перепоховані на цвинтарі Миколаївської церкви, а у 1912 р. на козацькій могилі був встановлений хрест-пам'ятник «заходами чигир[инського гор[одського] голови, українофіла Підгородецького в пам'ять забитих козаків воеводи Ржевського полковника Коробки та Богуна»³³.

В 20-ті роки XX ст. Черкащину охопила «археологічна лихоманка», яка в тогочасних документах дістала назву «руху козацтва»³⁴. Поряд з членом Української академії наук професором Гнатом Стелецьким (1921 р.) та головою Черкаського товариства охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи на Черкащині О. М. Олександровим (1921 р.) Замкову гору копали і «чорні археологи», зокрема матрос «М[іщенко]» (Матюшенко), якому у Константинополі старий турок показав чотири плани «відносящие до Чигиринських війн, а також цілий ряд гравюр зі старшинами і козаками тої епохи – як турків, так і українців»³⁵. На одному з планів зображений Чигирин з «золотою го-

рою... турок Чигиринську гору назвав тому, що якобы в мешканнях тої гори схоронені величезні багатства»³⁶. Завдяки ознайомленню матроса з планами він розповідав, що в одній з засипаних криниць Замкової гори знаходяться «... цілі кованого срібла церковні врата і кріпосна скарбниця з іншими дорогоцінностями». Вірогідно, церковне начиння моряк Міщенко (Матюшенко) «... проміняв ... в голодовку 20–21 р. ... на хліб»³⁷. І воно «загинуло для нас зовсім»³⁸. В ці роки на Чигиринщині також проводила етнографічну розвідку і Академія наук УРСР і, зокрема член комісії Іван Лютий записав від діда Грицька Лопатченка (по-вуличному Грицик), що «На горі обирали гетьмана. На горі ж щовесни на Юрія козаки св'ятили свою зброю». На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною, 23 квітня справляли «Юр'я». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 (церков) на гору, провели там молебінь, трапезували, а потім справляли гулянку. Стріляли з рушниць, а над вечір палили смолу в перерізах; обмотували колеса соломою, вмочали в солому, запалювали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухів 1905 р. занепав цей звичай»³⁹.

Історичні джерела дають інформацію, що в Чигирині були обрані гетьманами: Павло Наливайко (1596 р.), Юрій Хмельницький (1657 р.), П. Тетеря (1663), П. Дорошенко (1665р.).

У 1911–1913 рр. чигиринські євреї М. Сквірський та А. Каган видрукували листівки «Юрьевский парад на горе», на яких зображені парафіяни чигиринських храмів під час проведення священнослужителями Божественної літургії на майданчику, де наприкінці XIX ст. знаходилась пожежна вежа – «каланча»⁴⁰. Хресний хід вірян проходив на Замкову гору і тому, що, найімовірніше, у другій половині XVII ст. в соборній церкві Святителя Миколая був престол св. Вмч. Георгія Побідоносця.

Незалежна Україна відроджує свої святині. 18 жовтня 2014 р. Митрополит Черкаський і Чигиринський Іоанн, у співслужінні з духовенством Чигиринського благочиння, освятив хрест на місці майбутнього будівництва церкви на честь Святителя Миколая, яка буде зведена у мікрорайоні Новий Чигирин. В цей день Митрополит Іоанн нагородив Архієрейськими благословенними грамотами майбутніх парафіян Свято-Миколаївського храму за їх внесок у розбудову Помісної Української Православної Церкви.

19 грудня 2015 р. парафіяни Миколаївського храму святкували своє перше храмове престольне свято. О 9 годині ранку Благочинний Чигиринського району протоіерей храму Святого Пророка Іллі отець Володимир зі священнослужителями Черкаської єпархії (УПЦ КП) розпочав святкову Божественну літургію в бабинці⁴¹ недобудованого храму архієпископа Мир Лікійських, чудотворця Миколая.

В XVII ст. Святий Миколай був шанованим святим запорозьких козаків. До 1675 р. на Запорізькій Січі вони звели вісім Миколаївських церков. В них козаки перед походами молилися за волю України, а нині, в ці важкі для держави роки (2014–2015 рр.), УПЦ КП зводить Миколаївський храм, в якому віруючі Нового Чигирини в своїх молитвах звертатимуться до Миколая Чудотворця, просячи миру в своїй країні.

Минувшина Свято-Миколаївського храму стане безцінним внеском у скарбницю духовного відродження Чигиринського краю.

- ¹ Кривошея О. В. Збірка духовних заповітів інституту рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернацького як історичне джерело. // Гілея. Філософія. Політологія. Історія: наук. вісник: зб. наук. праць / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К.: НПУ, 2007. – Вип. 8. – С. 274.
- ² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ у Києві). – Ф. 51, – Оп. 3. – Спр. 11437. – Арк.114-115.
- ³ Брель О., Діденко Я. Магдебурзьке право в Чигирині // Залізнякаві читання. – Черкаси, 2012. – С. 6.
- ⁴ Махрин В., Лебедев Г., Вечерський В. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирин Черкасской области. – К., 1987. – С. 60.
- ⁵ Вечерський В. Українські дерев'яні храми. – К.: Наш час, 2008. – С. 66.
- ⁶ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – С. 16.
- ⁷ Там само. – С. 16.
- ⁸ Мицик Ю. Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII ст. // Корсунський часопис. – 2009. – № 21. – С. 6.
- ⁹ Яковлев В. История крепостей. – Санкт-Петербург: Полигон, 1995. – С. 280.
- ¹⁰ Челеби Е. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.). – М., 1961. – Вып: Земли Молдавии и Украины. – С. 82.
- ¹¹ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 67.
- ¹² Там само. – С. 86.
- ¹³ Там само. – С. 47.

- ¹⁴ Ленченко В. История и топография Чигирин в XVII веке // Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 53.
- ¹⁵ Там само. – С. 175.
- ¹⁶ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С.119.
- ¹⁷ Там само. – С. 119.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 254.
- ²⁰ Там само. – С. 230.
- ²¹ Там само. – С. 195.
- ²² Там само. – С. 197.
- ²³ Там само. – С. 198.
- ²⁴ Там само. – С. 210.
- ²⁵ Слобода Деркачи [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://otkudarodom.com.ua/derkach.html>
- ²⁶ Мицик Ю. Чигирин гетьманська столиця... – К.: Видавничий дім. – С. 223.
- ²⁷ Там само. – С. 216.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 151.
- ³⁰ Там само. – С. 151.
- ³¹ Там само. – С. 150.
- ³² Там само.
- ³³ Кривенко С. Розриті могили / С.Кривенко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 61.
- ³⁴ Там само. – С. 62.
- ³⁵ Там само. – С. 60.
- ³⁶ Там само. – С. 61.
- ³⁷ Там само. – С. 63.
- ³⁸ Королюк В., Миллер М., Третьякова П. История Польши. Том I. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – С. 263.
- ³⁹ Центральна наукова бібліотека Національної академії наук України (далі – ЦНБ НАНУ). Інститут рукопису. – Ф. X. 11692. (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван. Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині). – С. 3.
- ⁴⁰ Кривенко С. Розриті могили... – 2002.- № 2. – С. 60.
- ⁴¹ Вечерський В. Українські дерев'яні храми. –К.: Наш час, 2008. – С. 26.